

Deze tekst is gepubliceerd als:

Steyaert, J. (2001). Kenniswijk: synchronisatie van technische en sociale vooruitgang. In F. Nauta (Ed.), *Kenniswijk*. Amsterdam: Stichting Nederland Kennisland.

Kenniswijk: synchronisatie van technische en sociale vooruitgang

Dr. Jan Steyaert¹

Inleiding

Vrij onafhankelijk van de mate waarin de hoge ambities van Kenniswijk gehaald zullen worden, mag het al een innovatief project genoemd worden. Waar anderen zich beperkten tot een paar huishoudens (MSNstreet in London) of een kleine nieuwbouwwijk (Wired Suburbs in Toronto) en voornamelijk in een korte periode nieuwe technologie uittestten, biedt Kenniswijk voor 34.000 huishoudens vijf jaar lang een cocktail van innovatie aan waarbij telkens ongeveer 2 jaar op de rest van Nederland en de Westerse wereld voorop wordt gelopen. Die innovaties liggen langs drie dimensies.

Vooreerst is er natuurlijk het uitrollen van nieuwe infrastructuur, de dingen waar later de niet-Kenniswijk bewoner jaloers op zal zijn. Paradepaardje daarin is nu de ambitie om glasvezel tot in elke huiskamer te leggen zodat burgers beschikken over hoogwaardige breedband. Hoewel velen dan vooral denken aan de capaciteit is waarschijnlijk het altijd-aan aspect van breedband ingrijpend. Net als bij een kabel of ADSL-verbinding nu hoef je niet meer op de telefoontikken te letten want voor een maandelijks bedrag ben je 24 op 24 uur online.

Een tweede innovatie binnen Kenniswijk krijgt minder bekendheid, maar is daarom niet minder uitdagend. De huidige dekking van internet, het aantal aangesloten huishoudens, ligt in Nederland op ongeveer 35 %, in het gebied Kenniswijk op 40 %. Dat moet op korte termijn omhoog naar 80% zodat er een situatie ontstaat waarin vrijwel iedereen binnen het afgebakende gebied op de infrastructuur aangesloten is, tenzij men er expliciet voor kiest daar geen gebruik van te maken. Waar nu dus slechts een paar van je burenvrienden/collega's op internet zitten, wordt dat straks iedereen. Zelfs oma en de schoonmoeder!

Tenslotte is er nog een derde innovatiedimensie binnen Kenniswijk. De aangesloten huishoudens verkrijgen niet zomaar kale infrastructuur maar komen in een drukketel terecht waarin een hele waaier van producten en diensten over die infrastructuur aangeboden worden door zowel publieke als private organisaties. De omgang met de gemeente gaat virtueel, onderwijs en gezondheidszorg gaan waar mogelijk en nuttig door het kabeltje, winkelen zal heel anders verlopen, ...

Het wordt spannend in Kenniswijk, dat staat vast. Maar wat gaat al die technologie en die toepassingen met ons doen? Of liever, wat gaan de bewoners met die technologie en toepassingen doen? Geeft de creativiteit van de burger aanleiding tot nieuwe Napster-toestanden? Zetten we de dokter aan de kant en gaan we via virtuele zelf-zorg zelf medicijnen importeren, met bezorgde Riagg tot gevolg (Volkskrant, 24 maart 2001)? Of geven we onze privacy op en hangen we aan die glasvezel in de huiskamer een digitale camera zodat Kenniswijk een vervolg op Big Brother en Bus wordt? Virtuele straten als

¹ dr. Jan Steyaert is lector *Sociale infrastructuur en technologie* aan de Fontys Hogeschool Sociaal Werk te Eindhoven. Hij schreef eerder dit jaar *Een sociaal perspectief op Kenniswijk*, beschikbaar via <http://www.fontys.nl/czw/technologie/>

<http://www.graafflorisstraat.nl/> of <http://www.versaillelaan.nl/> hebben al iets exhibitionistisch ten aanzien van niet-bewoners.

Het hele Kenniswijk-project wordt een gigantische kristallen bol die ons moet toestaan in de toekomst te kijken en signalen op te vangen van wat er gebeurt in de ontmoeting tussen technologie en samenleving (Steyaert & Franssen, 2001). Nu hangt er over de kristallen bol nog een groot doek met het opschrift 'werk in uitvoering'. Voor antwoorden is het dus nog te vroeg. Maar het is uitdagend om nu reeds in de context van deze publicatie stil te staan bij één van de vragen die binnen Kenniswijk aan de orde is, t.w. of technologie de 'community' zal versterken of verzwakken. Gaat sociale cohesie er binnen het gebied van Kenniswijk anders uitzien, beter worden, helemaal op de schop, ...?? Om die vraag te verhelderen wordt in de verdere tekst achtereenvolgens beschreven wat sociale cohesie precies inhoudt, hoe het zich in het verleden tot technologie verhield en bij wijze van conclusie wat de (lokale) overheid in deze kan en/of moet.

Sociale cohesie, een nader te omschrijven begrip

Het huidige gebruik van het begrip 'sociale cohesie' is erg gericht op een geromantiseerde nostalgie naar de oude buurtcohesie, de wijk waarin iedereen iedereen kende en voor elkaar opkwam. Dergelijke sociale netwerken in de buurt zijn niet meer. Buren kennen elkaar niet meer, we zijn vreemden voor elkaar op straat, de samenleving individualiseert. De vraag is of dit moet gezien worden als een bewijs van eroderende cohesie en maatschappelijke achteruitgang of als een signaal van zich herbronnende cohesie. Ten aanzien van deze vraagstelling zijn drie hypothesen mogelijk (Wellman & Leighton, 1979):

- 'Community lost': de meest verspreide en populistische hypothese is dat de sociale cohesie inderdaad gedaald is, dat er geen gemeenschapszin meer is en dat het vroeger allemaal beter was, toen was er nog een gezellige, warme 'dorpssfeer' waarin iedereen elkaar kende en hielp in tijden van nood.
- 'Community saved': deze hypothese wordt soms op basis van empirische bevindingen over de zwakke sociale cohesie vroeger of de nu nog bestaande cohesie naar voren geschoven. Helaas moeten we vaststellen dat sterke lokale sociale cohesie die nu gevonden wordt meestal voldoet aan één of meerdere van de volgende kenmerken: van buitenaf bedreigd worden, een etnische of levensbeschouwelijke sterke identiteit hebben of bestaan uit minder-mobiele burgers (ouderen, gehandicapten, werklozen).
- 'Community liberated': een derde meer genuanceerde hypothese erkent dat wijkgebonden sociale cohesie inderdaad minder sterk is, maar dat daarvoor een andere soort cohesie in de plaats is gekomen. De cohesie is nu meer 'maakbaar' en individuen hebben meer keuzevrijheid in welk netwerk van sociale cohesie ze rond zich uitbouwen. Er is sprake van een bevrijdingsproces.

Er zijn dus blijkbaar meerdere vormen van sociale cohesie mogelijk en een verlies van de éne vorm kan gecompenseerd worden door een andere vorm. We moeten dringend een onderscheid maken tussen wijkgebonden en netwerk cohesie (Blokland-Potters, 1998).

De meer oorspronkelijke omschrijving van sociale cohesie is ongetwijfeld de wijkgebonden variant. Ze steunt op de gedachte dat wijk (neighbourhood) en gemeenschap (community) met elkaar verbonden zijn. Binnen kleine geografische gebieden zouden mensen elkaar goed kennen, regelmatig treffen en er een grote solidariteit en gezelligheid op na houden. Wijkgebonden cohesie vertaalt zich steeds in gebiedsafbakening. Er wordt aanspraak gemaakt op de geografische ruimte waarin de wijkgebonden cohesie zich afspeelt en deze wordt

beschouwd als een territorium, niet helemaal verschillend van de wijze waarop dieren hun territorium afbakenen en beschermen. Er heerst een 'wij en zij' sfeer waarin burgers van buiten het territorium argwanend worden gewikt en gewogen voor ze toegelaten worden tot de groep. De wijkgebonden cohesie verleent op die wijze identiteit en identificatie aan wie ertoe behoort.

Deze hedendaagse notie van dergelijke wijkgebonden sociale cohesie is sterk geromantiseerd. Het was immers veelvuldig verbonden met door bittere armoede opgelegde immobiliteit. Daar kwam pas verandering in aan het begin van de 20ste eeuw met de democratisering van de fiets. Bovendien kon cohesie in een dergelijke geografische ruimte snel 'teveel van het goede' worden en omslaan in sociale controle en dorpse bekrompenheid.

De idyllische wijkgebonden sociale cohesie is in steden bijna niet meer terug te vinden. Door het veelvuldig verhuizen over grotere afstand, door de grotere mobiliteit en de daarbij horende geografische spreiding van dagelijkse activiteiten ontstaan wijken waar bewoners elkaar nog nauwelijks kennen of op elkaar betrokken voelen. Ulrich Beck spreekt treffend van het spagaat-huishouden: er wordt gewoond op één plek, ouders werken op een tweede en derde plek, kinderen gaan naar school op een vierde (en vijfde ...) plek en de boodschappen worden op weer een andere plaats gedaan. In een dergelijke door de auto mogelijk gemaakte situatie ken je misschien je naaste burens nog wel, maar wie om de hoek woont is 'onbekend en onbemind'.

Hieruit besluiten dat sociale cohesie afneemt is evenwel een te snelle conclusie. De buurt gaat een heel andere functie krijgen (Völker & Verhoeff, 2000), maar daarom zijn alle sociale netwerken nog niet verdwenen. Het verlies aan de wijkgebonden cohesie wordt opgevangen door persoonlijk netwerken buiten de wijk: netwerkcohesie.

De moderne mens heeft een heel gamma aan sociale relaties met een veel ruimere kring van personen dan vroeger het geval was of kon zijn. Het netwerk van relaties is niet alleen ruimer in termen van aantal personen, maar ook in termen van geografische reikwijdte. De auto en de telefoon laten de moderne mens toe relaties over grote afstand uit te bouwen en in stand te houden. Daardoor is er geen sprake van een sociaal territorium, van een gebied dat met duidelijke lijnen in een geografische ruimte uitgetekend kan worden. Eerder is er sprake van een als een spinnenweb geweven patroon van relaties tussen verschillende personen waarbij gedeelde interesses belangrijker zijn dan nabijheid van woonplaats. Door het loslaten van de territorialiteit van netwerkcohesie is deze vorm van sociale cohesie niet meer te begrenzen. Het stopt niet bij fysieke of administratieve grenzen en laat zich ook niet 'omheinen'. Door het verlies van territorialiteit gaat ook de exclusieve aandacht van de inwoner naar de wijk of gemeente verloren. De woonplaats is immers maar één van de vele plekken waar geleefd wordt. Niet zelden wordt meer tijd op de werkplek doorgebracht dan in de wijk. KPN-research benadert de consument dan ook vanuit vier invalshoeken om aan die diversiteit recht te doen: 'at home', 'at work', 'on the move' en 'at leisure'.

Wijkgebonden en netwerkcohesie zijn geen elkaar opvolgende modellen van sociale cohesie, maar alternatieve vormen die elkaar niet uitsluiten. Beide kunnen binnen dezelfde ruimte voorkomen en personen kunnen hun persoonlijk relatienetwerk naar eigen inzicht vorm geven. Hoewel er een grote lijn getrokken kan worden doorheen de ontwikkeling van de sociale cohesie in de afgelopen eeuw (dalende wijkgebonden cohesie door industrialisatie, vanaf jaren vijftig stijgende netwerkcohesie door telefoon en auto) is er momenteel noch in descriptief noch in normatief opzicht sprake van één zaligmakende figuratie van sociale cohesie. Er is sprake van verschillende levensstijlen die door verschillende bevolkingsgroepen gehanteerd worden. Welke levensstijl bij welke bevolkingsgroep of burger past is minder

eenduidig aan te geven. Deze is afhankelijk van persoonlijke ingesteldheid en plaats in de sociaal-economische stratificatie, maar eveneens van levensfase.

Technologie en sociale cohesie

Het is niet het voorrecht van de huidige informatiesamenleving om te inspireren tot beschouwingen over het 'sociale' van de moderne mens. De 19de eeuw wordt gekenmerkt door een opeenvolging van innovaties zoals de trein, de telefoon, de fiets en de auto. De maatschappelijke invloed blijft initieel beperkt maar naarmate de innovaties een ruimere verspreiding kennen, groeit de hoop en bezorgdheid.

De fiets stelde mensen in staat hun 'actieradius' uit te breiden van loopafstand tot fietsafstand. "De Oost-Brabantse pastoor Henricus Roes was er in 1910 uitermate bezorgd over dat men het rijwiel zou gebruiken om kennis te maken met de stadse, niet-katholieke cultuur. Dr. L.N. Deckers, die een belangrijke functie vervulde in de Brabantse regionale Boerenbond, hief in 1912 evenzeer zijn vinger tegen de fiets die de dorpsjeugd maar al te gemakkelijk in contact bracht met het verderf van de stad." (Schuursma, 2000). Het sociologen-echtpaar Lynd vond dat de auto voornamelijk de familiebanden ondermijnde en promiscuïteit bevorderde (Lynd & Lynd, 1929). Bij de opkomst van de grammofoon werd al geklaagd over het verloren gaan van het collectief naar de radio luisteren. Niet alleen nieuwe media en mobiliteit hebben een effect op sociale relaties, ook innovaties in woningbouw: "De algemene invoering van de centrale verwarming drijft ook in koude jaargetijden gezinsleden niet meer samen rond de ene kachel in de woonkamer." (Schnabel, 1999a, p. 11)

Net als auto en telefoon belangrijke instrumenten waren in het pluriformer maken van sociale cohesie, bieden de nieuwe media nieuwe mogelijkheden. De informatiesamenleving resulteert in het ontstaan van nieuwe mogelijkheden tot het uitbouwen van persoonlijke netwerken. Via e-mail, world-wide-web, chatruimtes, IRC of WAP-mobieltje ontstaan gemeenschappen van gelijkgezinden die druk met elkaar communiceren maar elkaar daarvoor niet moeten ontmoeten of kennen. Zeker voor wie de wereldtaal Engels machtig is, wordt de wereld een dorp en zijn steeds meer inwoners met een eenvoudige druk op de toets en tegen lage kosten te bereiken.

Hoewel er bij contacten via technologie geen sprake hoeft te zijn van 'face to face' contacten kan het wel gaan om contacten die vallen binnen de definitie van significante en informele relaties. Rheingold doorbrak het algemene beeld van virtuele gemeenschappen als samenbundeling van weinig significante, vluchtige en vrijblijvende contacten door te beschrijven hoe zijn deelname aan de virtuele gemeenschap the Well zijn sociaal netwerk beïnvloedde (Rheingold, 1993). Bovendien leidt de afwezigheid van face-to-face contacten tot meer expliciete, persoonlijke communicatie.

Wat hiermee helder gemaakt wordt, is dat we een ont koppeling moeten doorvoeren tussen enerzijds significante en informele relaties (bouwstenen van sociale cohesie) en anderzijds de vorm van deze contacten (face-to-face, elektronisch, ...) (Cerulo, 1997). Ten onrechte situeren we intimiteit en kwaliteit van een relatie steeds met directe contacten en vooronderstellen daar fysieke nabijheid bij. Contacten via nieuwe media associëren we met onpersoonlijke, oppervlakkige en weinig beklivende contacten. Opvallend is evenwel dat we diezelfde koppeling tussen fysieke nabijheid en betekenisvolheid niet (meer) maken bij het medium telefoon.

De vraag naar de waarde van virtuele gemeenschappen vertrekt evenwel van een te enge vraag en gaat mee met de huidige 'hype' van uitsluitend in de virtuele wereld plaatsvindende sociale contacten. Dystopische houdingen gaan ervan uit dat er tussen iemands sociale netwerken in 'cyberspace' en het 'echte leven' geen verbanden bestaan. De technologie biedt immers de mogelijkheid om zonder belemmeringen (met uitzondering van taal) contacten uit te bouwen over de ganse wereld, terwijl het aantal mensen dat men face-to-face kan ontmoeten noodzakelijk beperkt is.

In realiteit zullen we evenwel weinig relaties uitbouwen die uitsluitend virtueel bestaan. Een meer waarschijnlijk scenario is van een veelheid aan sociale relaties waarvan sommige enkel reëel zijn, sommige enkel virtueel en de meeste een combinatie van beide. In Toronto is de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar het gebruik van nieuwe media in het 'Wired Suburbs' project (soort Kenniswijk, maar kleinschaliger). Eén van de opmerkelijke bevindingen is dat er helemaal geen sprake is van een 'de wereld mijn dorp' fenomeen maar dat elektronische communicatie via nieuwe media verbazingwekkend parallel loopt met andere communicatie. Ruim 60 % van de elektronische communicatie gebeurt met personen die reeds deel uitmaken van het sociaal netwerk. Er is m.a.w. een sterke relatie tussen het 'reële' en het 'virtuele' sociale netwerk.

Sociale cohesie en technologie, na-synchronisatie door overheid?

Wat er in Kenniswijk gaat gebeuren met sociale netwerken is een boeiende vraag waar we slechts binnen enkele jaren antwoord op kunnen beginnen krijgen. Het project Kenniswijk wordt evenwel gekenmerkt door een grote dadendrang en vertrouwen in maakbaarheid van ontwikkelingen. De vraag stelt zich dan ook wat nu binnen Kenniswijk gedaan kan worden (door rijksoverheid, gemeenten, private organisaties of burgers) om de relatie technologie en sociale netwerken te verdiepen.

In eerste instantie past hier evenwel een grote bescheidenheid. Technologie is slechts één van de factoren die een invloed heeft uitgeoefend op sociale netwerken tijdens de afgelopen eeuw (naast gezinsverdunding, vergrijzing van de bevolking, ...) (Komter, Burgers, & Engbersen, 2000; Schnabel, 1999b). Ook in de volgende jaren zal dat zo zijn en zullen ontwikkelingen als gezinsverdunding, tijdbestedingspatronen en dergelijke hun ongestuurde invloed blijven uitoefenen.

In tweede instantie is het belangrijk open te staan voor nieuwe modellen van sociale cohesie en de situatie uit het verleden geen normatieve status te geven. Sociale cohesie kan in een door technologie doordrenkte omgeving gemoderniseerd worden en nieuwe vormen aannemen. Vervanging van oude vormen van sociale cohesie hoeft daarbij geen achteruitgang te zijn, zoals de uitbreiding van wijkgebonden met netwerk-cohesie de afgelopen eeuw aantoonde.

Binnen deze trage, brede en weinig stuurbare bewegingen kan via korte stuurbare projecten natuurlijk de leer-intensiteit verhoogd worden. Projecten als Escape 2000 (vereenzamende chronisch zieken die online gemeenschappen gaan uitbouwen in Kenniswijk) of een wedstrijd boeiendste webstraat of ... hebben wel degelijk een functie. Dat hoeft niet steeds een specifiek project te zijn, maar kan ook via een toegevoegde functie aan andere projecten. Waarom de virtualisering van de bibliotheken in Kenniswijk niet aangrijpen om lezers meer op elkaar te betrekken in plaats van alleen stil te staan bij het verbeteren van de dienstverlening tussen openbare bibliotheek en de individuele burger?

Tenslotte is meer aandacht nodig niet zozeer naar cohesie in virtuele gemeenschappen (puur op technologie gebaseerde groepen, bv. listserv, chat, ...) als wel voor het effect van

doorgevoerde diffusie van technologie op ‘normale’ cohesie. Nieuwe media hoeven immers niet te verschillen van andere communicatiemediën zoals telefoon of brieven: sommige mensen zien we dikwijls en bellen we nooit, sommige bellen we dikwijls en zien we nooit, maar het overgrote deel van de ons bekende mensen zien en bellen we regelmatig. Wordt aan dit scenario iets veranderd doordat telefoon vervangen wordt door e-mail, virtuele clubjes, breedband, ...? Het lijkt er eerder op dat de gegroeide pluriformiteit in sociale cohesie versterkt zal worden: “Technology based or supported communities are a continuation of a long-term shift towards communities organised by shared interests rather than by shared place (neighbourhoods) or shared ancestry (kinship).” (Wellman, 1999)

Referenties

- Blokland-Potters. (1998). *Wat stadsbewoners bindt, sociale relaties in een achterstandwijk*. Kampen: Kok Agora.
- Cerulo, K. (1997). Reframing sociological concepts for a brave new (virtual) world. *Sociological inquiry*, 67(1), 48-58.
- Komter, A., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving, een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam university press.
- Lynd, R. & Lynd, H. (1929). *Middletown*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community, homesteading on the electronic frontier*. Rading: William Patrick.
- Schnabel, P. (1999a). Individualisering in wisselend perspectief. In P. Schnabel (Ed.), *Individualisering en sociale integratie* (pp. 9-38). Rotterdam: SUN/Nederlands Gesprek Centrum.
- Schnabel, P. (Ed.). (1999b). *Individualisering en sociale integratie*. Rotterdam: SUN/Nederlands Gesprek Centrum.
- Schuursma, R. (2000). *Jaren van opgang, Nederland 1900-1930*. Amsterdam: Balans.
- Schuyt, K. (1997). *Sociale cohesie en sociaal beleid*. Amsterdam: de Balie.
- Steyaert, J. & Franssen, J. (2001). *Een sociaal perspectief op Kenniswijk*. Eindhoven: Fontys.
- Völker, B. & Verhoeff, R. (Eds.). (2000). *Buren en buurt*. Amsterdam: 2000.
- Wellman, B. (Ed.). (1999). *Networks in the global village: life in contemporary communities*. Boulder: Westview Press.
- Wellman, B. & Leighton, B. (1979). Networks, neighborhoods and communities: approaches to the study of the community question. *Urban affairs quarterly*, 14, 363-390.